

DATERINGAR AV SLAGG I KUNGSBERG

Provtagning och ^{14}C -analyser

RAÄ 8, 141 och 161

Kungsberg S, 49:1 och 57:1

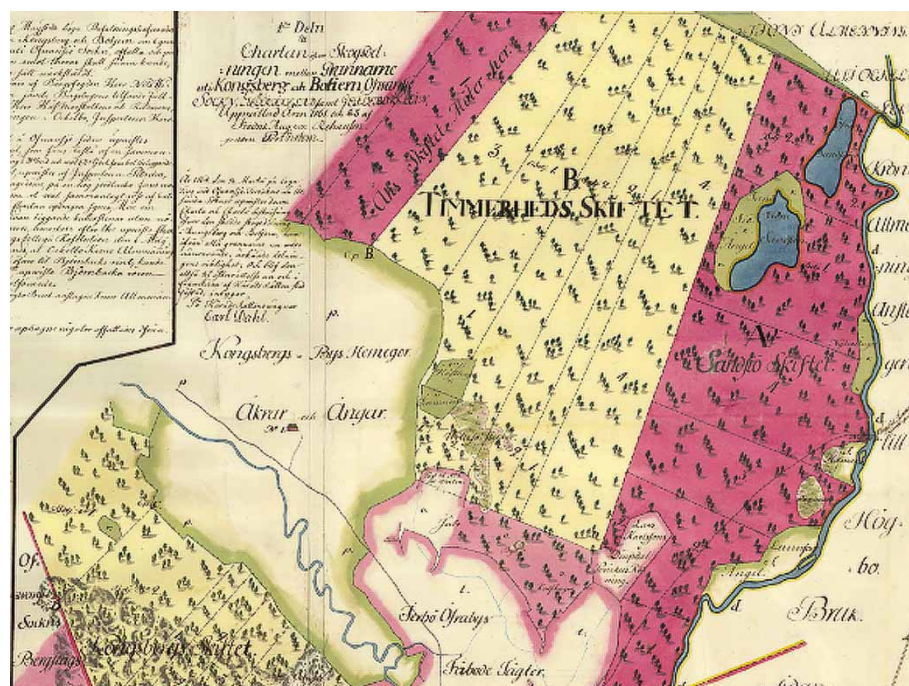
Järbo socken

Sandvikens kommun

Gästrikland

2013

Katarina Eriksson

DATERINGAR AV SLAGG I KUNGSBERG

Provtagning och ^{14}C -analyser

RAÄ 8, 141 och 161
Kungsberg 39:2 och 49:1
Järbo socken
Sandvikens kommun
Gästrikland
2013

Rapport 2014:12
Katarina Eriksson

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF-format från länsmuseets hemsida www.lansmuseetgavleborg.se

Rapporter, böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:

Länsmuseet Gävleborg

Box 746, 801 28 Gävle

Tel 026-65 56 00

www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2014

Omslagsbild: *Detalj av karta över delning av skog, Kungsberg år 1764, Lantmäteriets forskningsarkiv akten V28-14:3.*

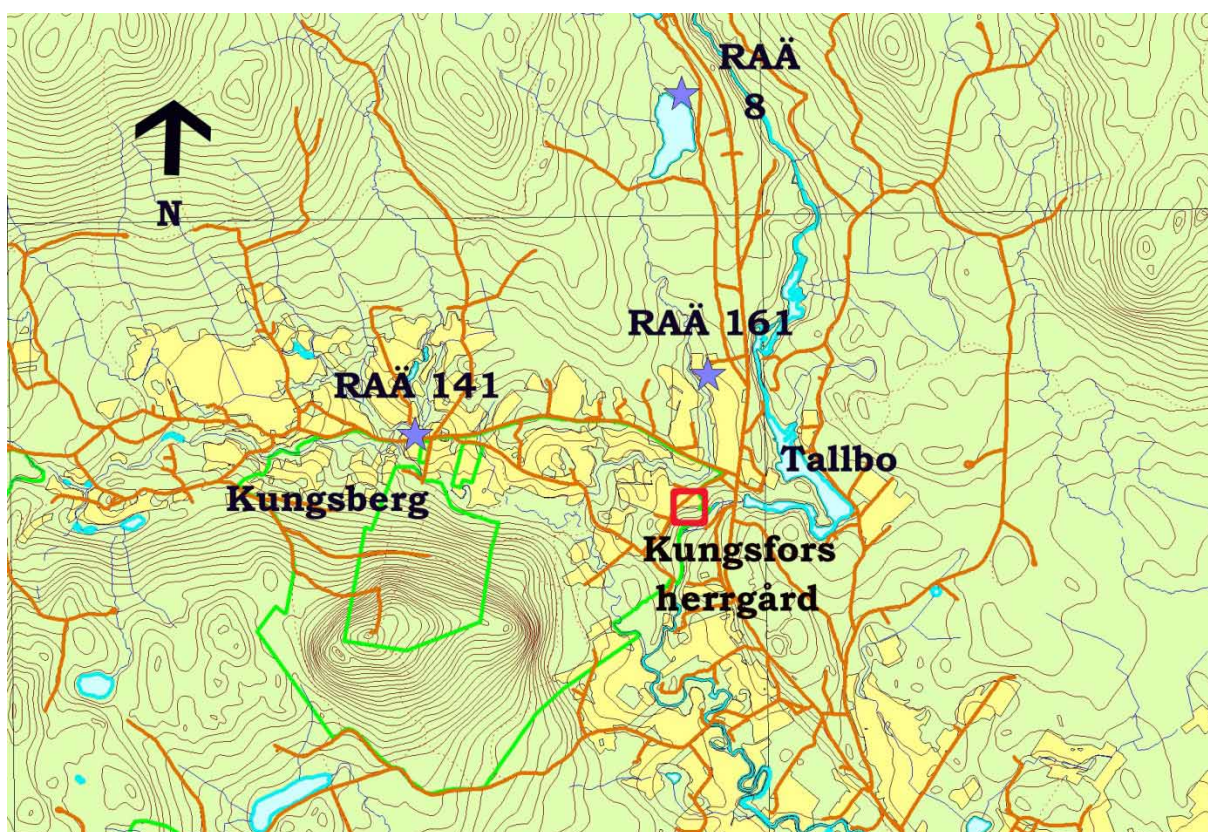
Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande MS2010/01366.

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	5
Målsättning och metod.....	6
Kort om topografi och fornlämningsmiljö i kungsberg	7
RAÄ 8 nedre sandsjön	7
RAÄ 161 finnsveden	10
RAÄ 141 krokbron	12
Diskussion	14
Referenser.....	15
Administrativa uppgifter.....	16

Figur 1. Karta över Kungsbergområdet och de aktuella lämningarna. Skala 1:50 000.

SAMMANFATTNING

Länsmuseet har på uppdrag av Järbo hembygdsförening ¹⁴C-daterat en blästplats och två slaggförekomster i Kungsberg, Järbo socken, Sandvikens kommun.

Uppdragsgivare var Järbo hembygdsförening. Fornlämningarna har beteckningarna RAÄ 8, 141 och 161 i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

Fornlämningarna ligger inom fastigheterna Kungsberg S, 57:1 respektive 49:1.

RAÄ 8 daterades till 375 e.Kr. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i intervallet 250 – 540 e.Kr. (Ua-44865).

RAÄ 141 daterades till 425 e.Kr. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i intervallet 380 – 550 e.Kr. (Ua-45070).

Från RAÄ 161 daterades två kolprover. Det ena (U-a 44866) daterades till 222 ± 30 BP. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i 1640 – 1960 e.Kr.

Det andra provet från RAÄ 161 (Ua-44867) daterades till 343 ± 30 BP.

Kalibrerat ligger denna datering med 95,4 % säkerhet i 1460 - 1640 e.Kr.

Dateringarna placeras därmed i senmedeltid-efterreformatorisk tid

INLEDNING

Länsmuseet har på uppdrag av Järbo hembygdsförening ¹⁴C-daterat tre slaggförekomster i Kungsberg, Järbo socken, Sandvikens kommun. Slaggförekomsterna har beteckningarna RAÄ 8, 141 och 161 i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Fornlämningarna ligger inom fastigheterna Kungsberg S (RAÄ 8), 57:1 (RAÄ 141) och 49:1 (49:1). Projekt-, fält- och rapportansvarig var Katarina Eriksson, antikvarie.

Dateringarna var avsedda att ge vägledning om hur gammalt blästbruket i Kungsborgsområdet är, och i vilken historisk/ekonomisk kontext blästplatserna anlagts. Dateringen av RAÄ 8 vid Nedre Sandsjön var också av intresse eftersom hembygdsföreningen planerar att ansöka om medel för att få en arkeologisk undersökning av lämningen utförd.

Samtliga fornlämningar bedömdes på förhand som förhistoriska utifrån läget och slaggens utseende. Slaggen var trögfluten, tung och storporig samt hade karaktär av stearinslagg. Bottenskållorna är omfattande. Detta kunde tyda på en datering till äldre järnålder. Dessa omständigheter, tillsammans med lägena vid sjöar och vattendrag utan tydliga fall, bidrog till antagandet att lämningarna troligen kunde räknas till det tidiga blästbruket i området.

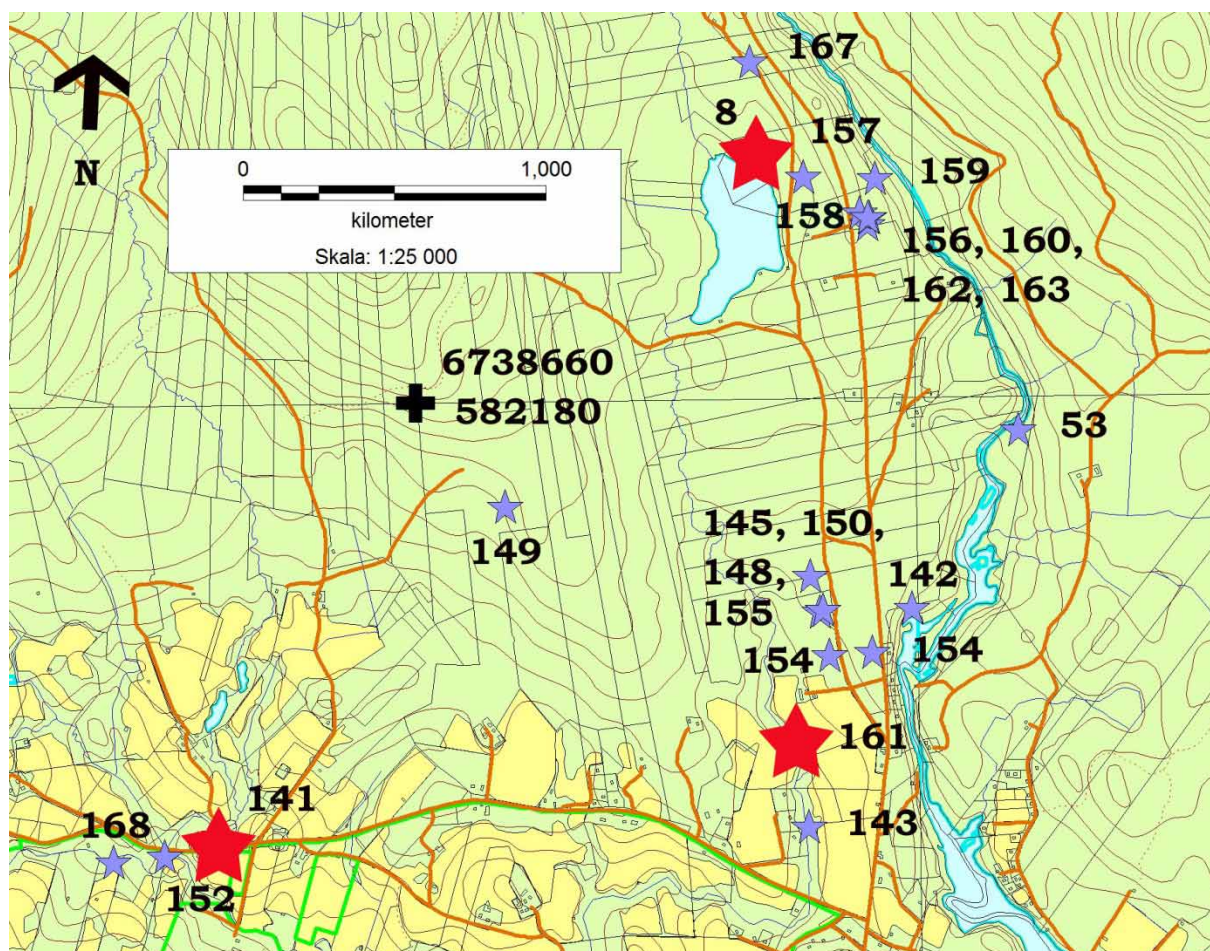
Detta tidiga blästbruk var, utifrån fornlämningsmiljön i andra delar av Gästrikland att döma, sannolikt en ren utmarkshantering. Det finns dock spår efter yngre järnåldersbosättningar längs Jädraån, något längre söderut. Under yngre järnåldern bör emellertid järnhanteringen och smidet mer ha haft karaktären av en ren gårdsnäring (Eriksson m.fl. 2008:78). Dessutom har det funnits verksamheter av olika slag vid Kungsfors bruk.

MÅLSÄTTNING OCH METOD

Den huvudsakliga målsättningen för uppdraget var att datera de tre lämningarna och att redovisa resultatet. Ett syfte var också att öka kunskapen om järnhanterings initiala fas och utveckling i området. Ett annat syfte var att få fram data inför en eventuell framtida undersökning av blästplatsen RAÄ 8.

Slagg krossades på plats på alla tre lokalerna i syfte att hitta inneslutet kol. Den exakta provtagningsplatsen redovisas i kartbilderna. Platserna där slaggen togs mättes in med hand-GPS. Fullständiga karteringar av platserna och vedartsbestämningar rymdes inte inom budgeten för uppdraget. Proverna har sparats och kan vedartsbestämmas längre fram om så önskas. Felmarginalen på inmätningarna var cirka 7 meter.

Kolet skickades till datering på Ångströmlaboratoriet vid Uppsala universitet. Slaggen tillvaratogs och förvaras vid läns museet.

Figur 2. Kända lämningar i Kungsbergområdet. RAÄ 8= blästplats, 158= kolbotten efter liggmila, 157= röjningsröseområde, 159= fångstgrop, 156, 160, 162 och 163= röjningsrösen och ett gränsmärke, 53= industrilämning, 145, 148, 150, 154 och 155= kolbottnar efter liggmilor, 161=slaggförekomst, 142= tjärdal, 149=kolbotten efter resmila, 143=fångstgrop, 141= slaggförekomst, 152=bro, 168=flottningslämning.

KORT OM TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ I KUNGSBERG

Landskapet i Kungsberg är starkt brutet, men de aktuella fornlämningarna är belägna i de mest låglänta sedimentområdena längs Sandsjöbäcken, vilken rinner i nordsydlig riktning genom området. Området har länge varit intressant ur kronans och statsmaktens synvinkel på grund av Kungsfors bruk, vilket ligger vid Jädraån. Bybebyggelsen har rötter i järnålder och medeltid. Fornlämningarna utgörs av stenåldersfynd och boplatser, en rad blästplatser och slaggförekomster och ett flertal mer sentida lämningar, bland annat en rad kolbottnar efter liggmilor samt en resmila (fig. 2). Det är fullt möjligt att det finns en två tusen år lång kontinuitet i området när det gäller järnhantering.

RAÄ 8 NEDRE SANDSJÖN

RAÄ 8 är ett bågformigt slaggvarp med en rad anläggningar i ytan runt omkring i form av gropar och svackor (eventuella ugnsgropar m.m.). Varpet är 12 meter långt, 7 meter brett och 1 meter högt, och har en grop i NNÖ kanten. Det är troligt att denna grop är en s.k. arbetsgrop till en blästerugn. Ytan där lämningen ligger var ängsmark på 1700-talet och kallades *Sandsjöänget* (Lantmäteriets forskningsarkiv akten V28-14:5). Lämningen ligger i ett område med finare sand och glest småblockig morän vid stranden av Nedre Sandsjön. Området är bevuxet med barrskog, lingonris, blåbärsris och mossor. I närområdet finns ett område med små låga rösen vilket tolkats som ett röjningsröseområde, en tjärdal och ett gränsmärke (RAÄ 157 m.fl., se fig. 2). Fornlämningsskildern visar på ett långvarigt utmarksbruk, möjligtvis också på förhistorisk odling, vilket dock är mycket osäkert.

Bågformiga slaggvarp representerar en särskild blästbruksteknik och förekommer i Västerfärnebo socken i Västmanland, Folkärna socken i Dalarna, Österfärnebo, Hedesunda och Ockelbo socknar i Gästrikland samt Söderala socken i Hälsingland. De dateringar av bågformiga varp som tidigare utförts i Gästrikland ligger i vendeltid - vikingatid. Det finns dock äldre dateringar av bågformiga varp på andra platser, och dateringarna kan vara beroende av var i varpet kolet tagits (Björck 2012, Eriksson, K. m.fl. 2008:69, Eriksson, K. rapportmanus samt Eriksson, T. 1987)

Kolet togs från slagg i varpets sydvästra utkant, så långt som möjligt från den förmodade arbetsgropen i varpets nordöstra del, i det understa skiktet. Det övre lagret med slagg i varpets utkant plockades bort (cirka 0,2 meter), och slagg togs ur det lager som låg direkt på markytan.

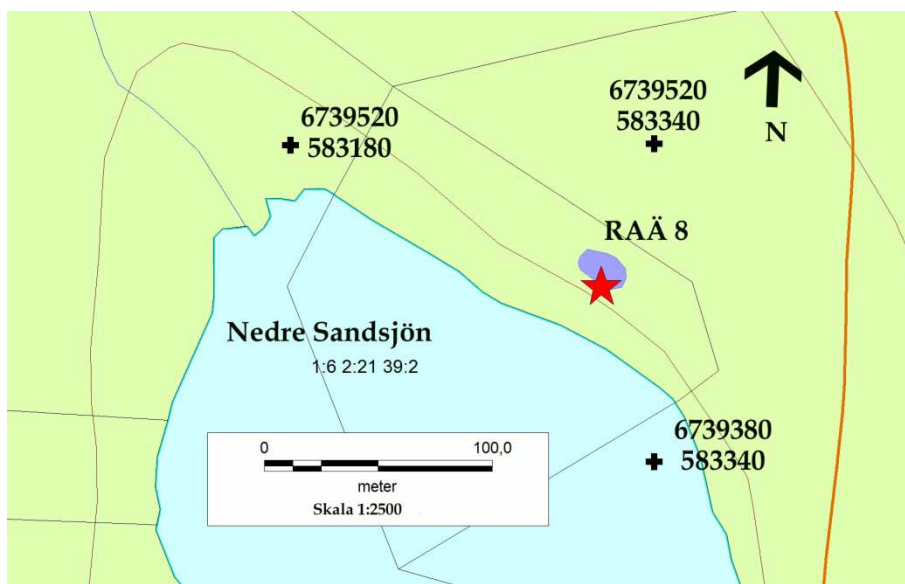
Kolet daterades till 1666 ± 37 BP. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i intervallet 250-540 e.Kr. (Ua-44865). Detta var väntat med tanke på fornlämningens läge och karaktär.

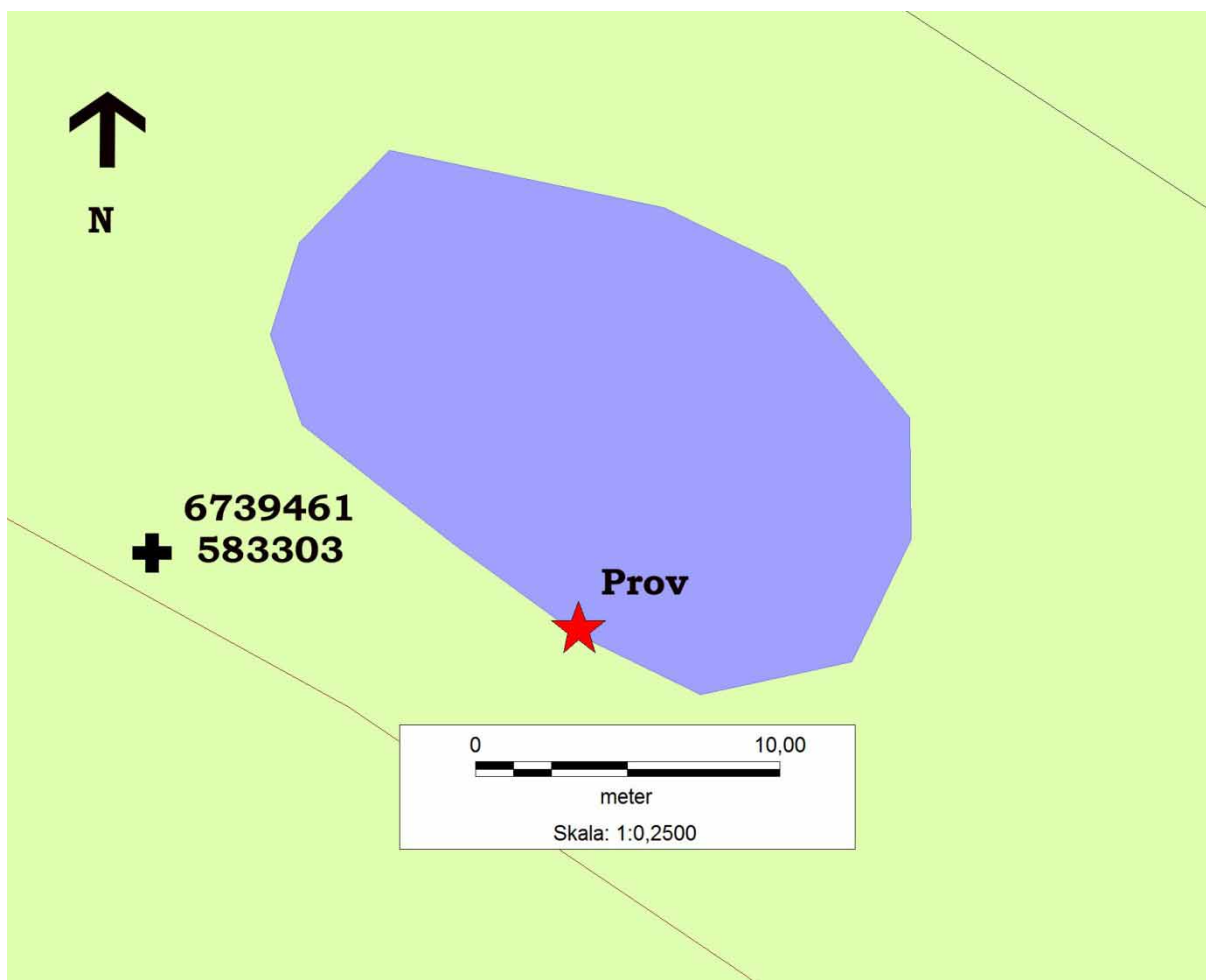
Figur 3. Slaggvarpet RAÄ 8 från norr. Varpet är kraftigt övervuxet av mossor och yngre träd. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 4. Slaggen inom RAÄ 8. Det regnade kraftigt under provtagningsdagen, vilket syns på kameralinsen. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 5. Kartbild över RAÄ 8 vid Nedre Sandsjön. Kolprovet togs på den plats som är markerad med en röd stjärna.

Figur 6. RAÄ 8. Kolprovet togs på den plats som är markerad med en röd stjärna.

RAÄ 161 FINNSVEDEN

RAÄ 161 är en utspridd slaggförekomst i åkern och vid Sandsjöbäcken söder om gården Finnsveden. Slaggen är troligen utplöjd från en yta närmast bäcken. På ett par platser närmast bäckfåran ligger koncentrationer med slagg, med större slaggstycken och skållor. Åkern där slaggen förekommer ligger på en botten av fin sand. Området är relativt stenfritt. Norr om platsen ligger en handfull kolningslämningar, och söder därom finns en fångstgrop (fig. 2).

Från RAÄ 161 daterades två kolprover. Proverna togs från slagg inom en 2x2 meter stor yta i den plöjda åkern cirka 65 meter nordöst om markeringen i FMIS. Slaggen låg löst, utplöjd i åkern.

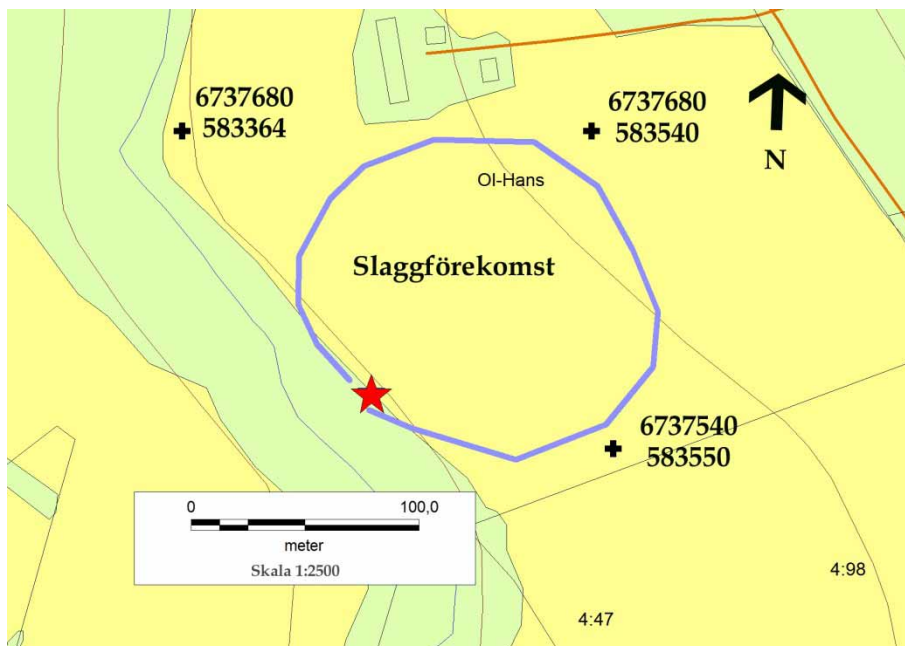
Det ena (U-a 44866) daterades till 222 ± 30 BP. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i intervallet 1640–1960 e.Kr.

Det andra provet (Ua-44867) daterades till 343 ± 30 BP. Kalibrerat ligger dateringen med 95,4 % säkerhet i intervallet 1460–1640 e.Kr. Dateringarna kan därmed placeras i senmedeltid-efterreformatorisk tid.

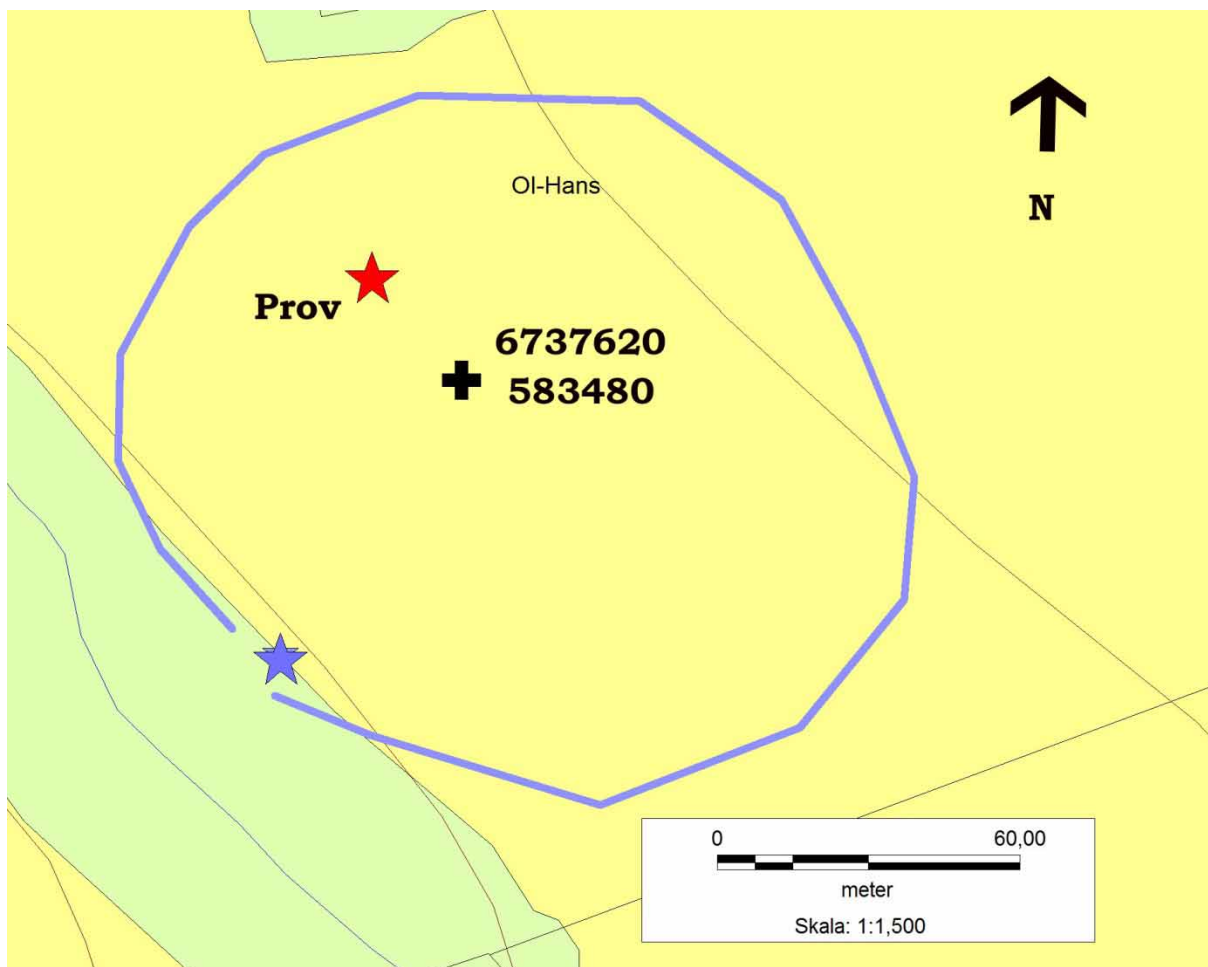
Dateringen föll inte ut enligt det förväntade resultatet (äldre järnålder). Slaggen är resultatet av en mer sentida verksamhet. Inga uppgifter har hittats om någon verksamhet i form av exempelvis en hammare på platsen. Det historiska kartmaterialet berättar heller ingenting om vad det kan vara frågan om för verksamhet. Ägan har under en period haft namnet *Kungsbo* (ekonomiska kartan år 1954, 13G7h). I delningskartan från år 1764 anges att hela området öster om Sandsjöbäcken utgör en kronoallmäning (V28-14:3). Ägan kallas Finnsveden i folkmun, och förslag har kommit från hembygdsföreningen att det skulle kunna vara frågan om järnframställning driven av medlemmar av en skogsfinsk bosättning. Ingenting har hittats som motsäger eller bekräftar detta. Inget har heller påträffats som knyter verksamheten till Kungsfors bruk. Det skulle eventuellt kunna vara frågan om en så kallad bondeblästa som anlagts under senmedeltid på byns eller kronans initiativ. Det kan i alla fall antas att bäcken varit en lokaliserande faktor för verksamheten. Ett mindre fall finns i bäcken, i höjd med slaggförekomsten.

Figur 7. Slaggen vid Finnsveden. Slaggen låg inte i någon ansamling utan var spridd över en större yta i åkern. Foto: Kjell Nordqvist, Järbo hembygdsförening.

Figur 8. Kartbild över RAÄ 161 Finnsveden ("Kungsbo"). Den inregistrerade platsen för slaggförekomsten är markerad med en röd stjärna. Det ligger emellertid slagg utplöjd i hela åkern. Området är revideringsanmält till FMIS.

Figur 9. Den blå stjärnan och linjen markerar området för slaggförekomsten. Den blå stjärnan representerar en koncentration av större och tyngre slaggstycken. Den röda stjärnan representerar provplatsen.

Figur 10. Ägan där gården Finnsveden ligger kallas Kungsbo i den ekonomiska kartan från 1954. Inga uppgifter om denna enhet har påträffats i arkivmaterial.

RAÄ 141 KROKBRON

RAÄ 141 är en slaggförekomst vid en mindre bäck och i åkern söder om bäcken. Området består av småblockig morän på fin sand. Remsan närmast bäcken är kraftigt bevuxen med sly på båda sidor. Slyn utgörs av både barr- och lövträd. Lämningen ligger inom fastigheten Kungsberg 57:1. Närmast bäcken ligger stora mängder slagg, flera av styckena i ansenlig storlek, tung, brun och storporig. I åkern ligger mindre stycken utplöjda över ett relativt stort område (fig. 14 och 15). I närheten finns en äldre bro och en lämning efter flottningen (fig. 2). I övrigt finns inga kända lämningar i närområdet. Detta styrker uppfattningen att det varit frågan om en utmarkshantering. Kolprov togs ur slagg belägen vid bäckstranden och allra närmast Krokbron. Slaggen låg ytligt, löst i markytan.

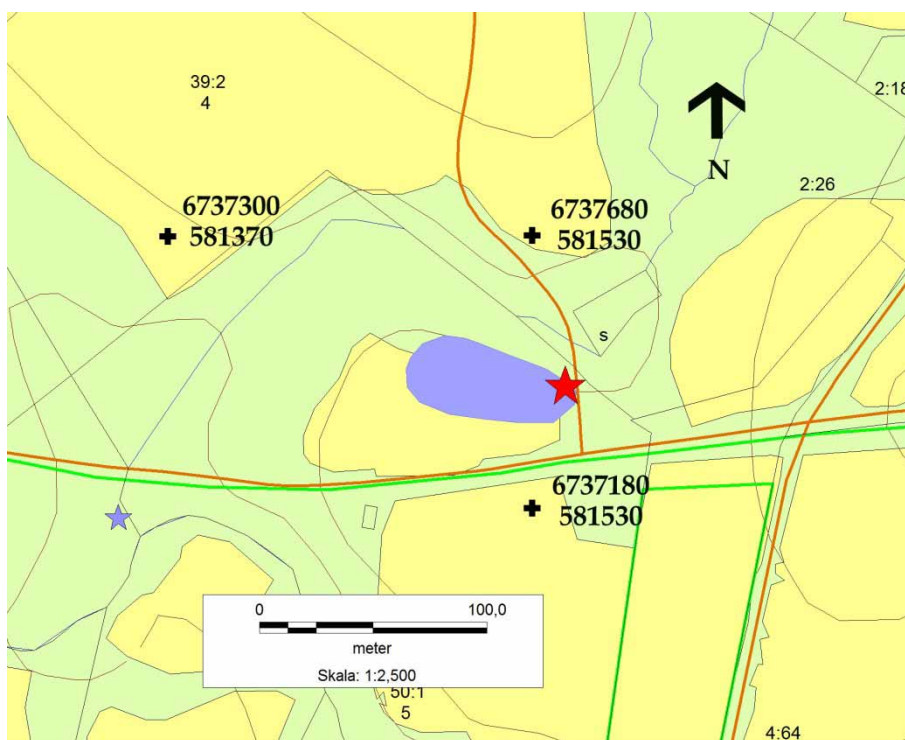
RAÄ 141 daterades till 1614 ± 34 BP. Med 95,4 % säkerhet ligger dateringen i intervallet 380-550 e.Kr. (Ua-45070). Denna datering hamnar i folkvandringstid.

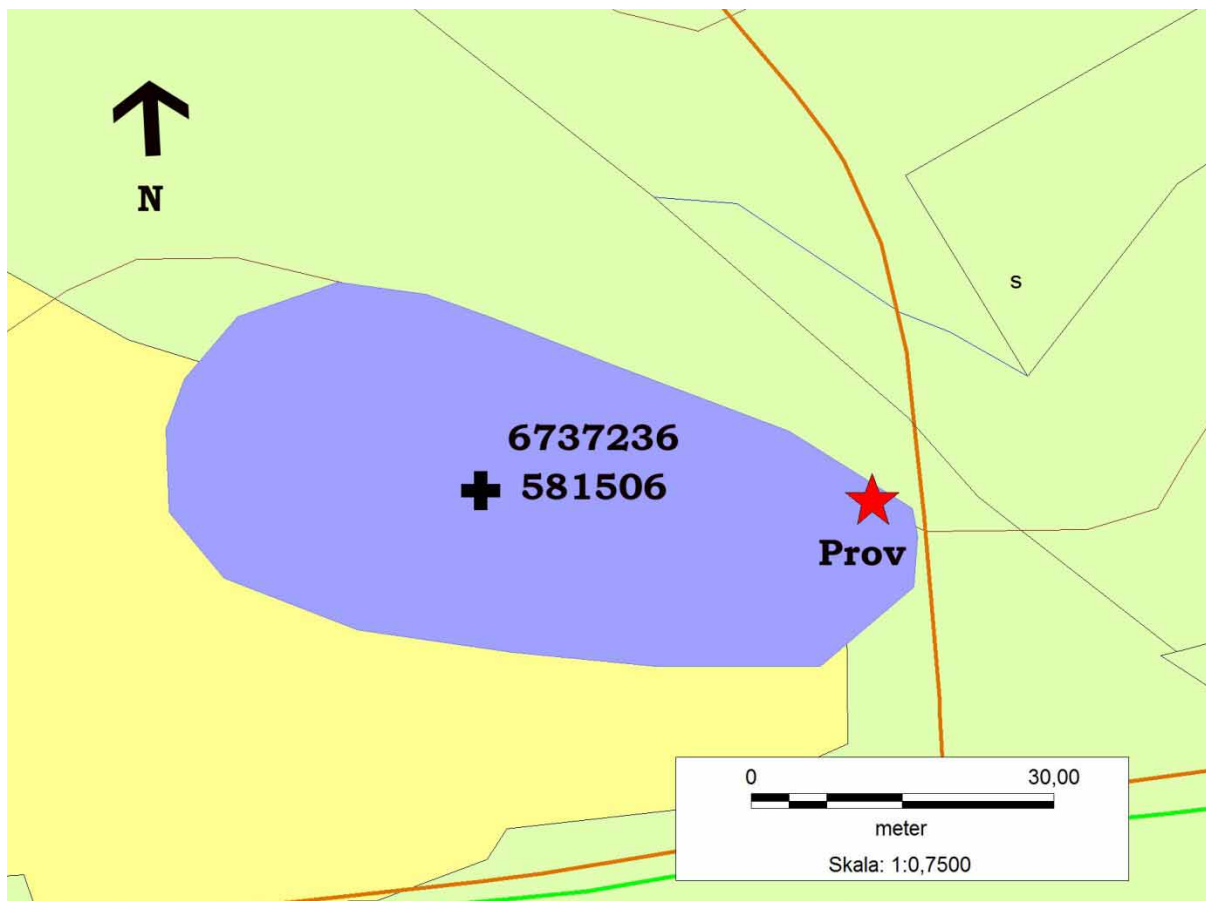
Figur 11. RAÄ 161 och bäckfåran vid Krokbron från norr. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 12. Slaggen från RAÄ 141. Foto: Katarina Eriksson.

Figur 13. Kartbild över RAÄ 141 Krokbron. Kolprovet togs på den plats som är markerad med en röd stjärna. Den blå stjärnan visar läget för RAÄ 152, en äldre bro.

Figur 14. RAÄ 141. Provet togs precis där vägen och bäcken möts, på den plats som är markerad med en röd stjärna.

DISKUSSION

Utifrån de erhållna dateringarna kan man anta att blästbruket i Kungsberg med omnejd tog sin början senast under folkvandringstid. Kolproverna har emellertid inte blivit föremål för vedartsbestämningar. De övriga daterade blästbrukslämningarna i Järbo socken har daterats till förromersk respektive romersk järnålder. De har varit tydligt utmarksanknutna och ger intryck av regelrätta järnkampanjer, där man vistas på en och samma plats för att producera en stor mängd järn. Det har sannolikt varit frågan om en verksamhet med ren prospektering och exploatering. Samtliga av de lokalerna från äldre järnålder i Gästrikland är utmarksanknutna och visar på en omfattande produktion, exempelvis Dansarberget i Torsåkers socken (RAÄ 336). Järnhanteringen i Järbo socken kan tidigast dateras till tiden kring Kristi födelse genom en ¹⁴C-datering av ett större varp vid Håltjärn (RAÄ 56:1). En slaggförekomst i Ytterbyn har daterats till 200-300-talet e.Kr. (RAÄ 3:1).

De tidiga blästplatserna i Gästrikland ligger främst i anslutning till malmförande myrar och sjöar, men också vid vattendrag, ett stycke från de områden som kan uppfattas som bebyggda under äldre järnålder. Det kan inte med lätthet avgöras hur de anlagts i relation till den dåtida bebyggelsen. Det kan dock konstateras att de flesta ligger i lägen där ingen äldre järnåldersbebyggelse har iakttagits. Prospekterings- och exploateringsplatserna från förromersk tid till folkvandringstid är spridda över västra och södra Gästrikland, och det är inte omöjligt att de är resultatet av en enda samhällsgrupp och dess utnyttjande av landskapet. Det kunde emellertid vara av intresse att söka efter tillfälliga bostäder i närområdet till de daterade lämningarna.

RAÄ 8 kan vara en lämplig plats att undersöka i framtiden för att studera det folkvandringstida blästbruket i Sandvikens kommun och västra Gästrikland. Det är också av intresse att få fram fler dateringar och få veta mer om blästbrukstekniken bakom bågformiga slagghvarp med arbetsgropar. Tidigare undersökningar antyder att denna teknik kan kopplas till en mer storskalig järnproduktion, och att de bågformiga varpen ibland är kopplade till en typ av större kolningsgropar med rektangulärt bottenplan (Björck 2012).

Slaggförekomsten vid RAÄ 161 Finnsveden är troligast resterna efter en s.k. bondeblästa, vilken kommit till antingen på initiativ från kronan eller från Kungsbergbönderna själva. Den tillhör ett skikt av platser knutna till järnhantering och smide som sällan påträffats och daterats i Gästrikland. Det kan vara av intresse att studera platsen närmare, och försöka hitta konstruktioner som berättar mer om anläggningen.

REFERENSER

Tryckta källor

Björck, M. 2012. Storskalig kolproduktion i Gästrikland. I: *Arkeologi i Norr 13*. Umeå universitet.

Eriksson, K., Persson, M. och Ulfhielm, B. 2008. *Arkeologisk forskningshistorik över Gävleborgs län*. Rapport 2008:05(s. 76-79 samt 87-91). Länsmuseet Gävleborg.

Eriksson, T. 1987. Dunshammar – en folkvandringstida–vendeltida järnframställningsplats. I: *Västmanlands fornminnesförenings och Västmanlands läns museums årsskrift 1987*. Västerås.

Otryckta källor

Eriksson, K. *Dateringar av slaggh i Gästrikland*. Rapport i manus. Länsmuseet Gävleborg.

Forenius, S. *Undersökningar på Dansarberget*. Rapport i manus. RAÄ/UV GAL.

Lantmäteriets forskningsarkiv akterna V28-14:3, V28-14:5 samt ekonomiska kartan delen13G7h

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens dnr: 431-7832-2012

Beslutsdatum: 2013-07-11

Länsmuseet Gävleborgs dnr: 1398/320

Projektnummer: 510382

Uppdragsgivare: Järbo hembygdsförening

Undersökningstid: juli månad år 2013

Projektledare Länsmuseet Gävleborg:

Personal: Katarina Eriksson

Fastighet: Kungsberg S (RAÄ 8), 57:1 (RAÄ 141) samt 49:1 (RAÄ 161)

Socken: Järbo

Kommun: Sandviken

Koordinater: RAÄ 8: 6739466 583318

RAÄ 161: 6737566 583444

RAÄ 141: 6737236 581510

Karta: 13G8h, 67F3i

Koordinatsystem: Sweref

Arkeologtimmar: 24

Digitala inmätningar: Hand-GPS (felmarginal cirka 7 meter)

Dokumentationshandlingar som förvaras i Länsmuseet Gävleborgs arkiv:
fältanteckningar och 14C-dateringar

Fynd: slagg, förvaras vid Länsmuseet Gävleborg

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG, BOX 746, 801 28 GÄVLE. TEL 026-65 56 00. WWW.LANSMUSEETGAVLEBORG.SE
BESÖKSADRESS: SÖDRA STRANDGATAN 20, GÄVLE.